

О. В. Горобець, аспірант,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

ДИНАМІКА, ТЕНДЕНЦІЇ ВІДТВОРЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ТА ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ СІМЕЙНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

АНОТАЦІЯ. Проведено динамічний аналіз тенденцій відтворення населення України, розглянуто показники народжуваності, зроблено прогностичні розрахунки зміни показників відтворення населення при зберіганні тенденцій росту наявного доходу населення. В якості вдосконалення політики управління людськими ресурсами розглянуто основні положення Стратегії демографічного розвитку в період до 2015 року, основна мета якої — поліпшення якісних характеристик життя громадян та оптимізація відтворення населення України.

КЛЮЧЕВІ СЛОВА. Демографія, відтворення населення, наявний дохід, народжуваність, шлюбно-сімейні процеси, Стратегія демографічного розвитку.

Населення є запорукою будь-якої країни і її основним багатством. Сьогодні в Україні склалася непроста демографічна ситуація, що цілком обґрунтовано викликає занепокоєння науковців, владних структур і громадськості. Нині вже навіть йдеться про кризу, яка виявляється в низькій народжуваності, у надмірній, за сучасними стандартами, смертності та в масштабній міграції населення за кордон. Для виходу з існуючої демографічної кризи вкрай необхідні швидкі та зважені управлінські рішення, які б ґрунтувались б на детальному аналізі широкого спектру показників, що відображають демографічну ситуацію. Статистичний аналіз відтворення населення дає можливість глибоко проаналізувати дану проблему і встановити та відокремити чинники, що зумовлюють зміну природного, міграційного, соціального руху населення. Потужний вплив на розвиток сім'ї справляють суперечності, зумовлені характером відносин між суспільством та сім'єю, оскільки вони відображають державну політику у сфері економіки, демографії, соціальної допомоги та ін.

Провідні демографи, економісти, соціологи, статистики здійснили чимало глибоких та різноаспектних досліджень проблем відтворення населення. Процес зміни чисельності та статеві-вікового складу населення, як наслідок зміни його кількості шляхом народжуваності і смертності, а також впливу функціонування інституту

сім'ї і соціально-економічного становища викладено у наукових і навчально-методичних працях українських вчених С. С. Герасименка, Р. П. Задорожної, А. М. Єріної, Г. І. Купалової, Р. М. Моторіна, М. Ф. Тимчука, Л. В. Черничук, В. Г. Швеця, П. Є. Шевчука.

Метою дослідження є оцінка динаміки, виявлення тенденцій та прогнозування показників відтворення населення України. Також завданням дослідження вважається обґрунтування необхідності створення внутрішніх державних інституціональних механізмів і сприятливого середовища у суспільстві для забезпечення дії факторів, що впливають на подолання демографічної кризи.

Досягнення цілі можливо при дослідженні:

- показників відтворення населення;
- тенденцій зміни чисельності населення, народжуваності, смертності;
- шлюбно-сімейних процесів, які визначають демографічну ситуацію;
- середньої очікуваної тривалості життя та прогнозування її зміни;
- положень державної політики із подолання несприятливої демографічної ситуації в Україні.

Трансформація суспільно-демографічної системи в Україні, особливо в період здобуття нею державної незалежності і самостійного управління соціально-економічним та екологічним розвитком, вимагає всебічного аналізу та розробки глибоких наукових засад вдосконалення соціальної та демографічної політики загальнодержавного та регіонального розвитку, макро- та мікрорівні, конкретних перетворень, прогнозів і політики реформування суспільства на коротко- та довгострокову перспективу.

Складна економічна ситуація та зниження рівня життя населення негативно впливають на демографічні процеси в країні, стан ринку праці, спричиняють соціально-психологічне напруження в суспільстві. У свою чергу, на рівень життя населення істотно впливають зміни обсягів виробництва, особливо товарів народного споживання, подальше підвищення споживчих цін та неадекватне йому зростання заробітної плати трудящих, що працюють у державному секторі економіки, пенсій, допомог і стипендій.

У відповідності до Стратегії демографічного розвитку основними проблемами демографічного розвитку є формування та розвиток сім'ї, зміни шлюбно-сімейної ситуації, зниження народжуваності, погіршення стану здоров'я населення, проблеми його старіння, значна диференціація рівня демографічного розвитку регіонів, а також проблеми регулювання міграційних процесів [1].

Несприятлива демографічна ситуація в Україні пов'язана із загостренням проблем функціонування сім'ї як осередку відтворення населення, зниженням її демографічного потенціалу.

Згідно інтерв'ю Директора Департаменту статистики населення Держкомстату України Любові Стельмах загальний приріст населення почав скорочуватися іще на початку 60-х років. І це можна підтвердити наступними фактами: якщо приміром у 1960 році загальний приріст населення становив 628,4 тис. чол., то уже у 1965 він був 415,6 тис. чол. Потім відбувалися деякі незначні зростання приросту, але вже наприкінці 70-х років приріст населення значно знизився, і у 1979 році він становив всього лише 200 тис. чол. Починаючи вже із 1988–89 років, приріст населення пішов на спад, а з 1991 року в Україні відбувається природне скорочення населення [2]. На 1 січня 2007 року чисельність наявного населення України складає 46646,0 тис. чол. [3].

Можливо спрогнозувати, що у 2020 році чисельність українців буде становити 40,5 млн. Таким чином, чисельність населення України на 2050 р. становитиме від 24,5 до 36,1 млн осіб. Найбільш імовірні значення знаходитимуться в межах 29,2—30,6 млн [4].

Вказані прогнози враховують багато чинників, які впливають на відтворення населення України. Проте, при оцінці динаміки та прогнозу показників чисельності, народжуваності можливо врахувати вплив та тенденції зміни наявного доходу населення. Для проведення розрахунків використовуються дані офіційної статистики (табл. 1).

При розрахунку лінійних коефіцієнтів кореляції між розміром наявного доходу та показниками чисельності та народжуваності був виявлений наступний зв'язок: —0,98 та 0,94 відповідно.

Таблиця 1

ВИХІДНІ ДАНІ ДЛЯ РОЗРАХУНКІВ

Показники	Роки					
	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Наявний дохід, млн грн	119048	141618	162578	212033	298275	362433
Загальна кількість населення, млн осіб	48,9	48	47,6	47,3	46,9	46,7
Кількість народжених, млн осіб	0,3851	0,3907	0,4086	0,4273	0,4261	0,4604
Кількість померлих, млн осіб	0,7581	0,7549	0,7654	0,7613	0,782	0,7581

За даними таблиці й можливо провести прогнозування зміни наявного доходу населення (рис. 1).

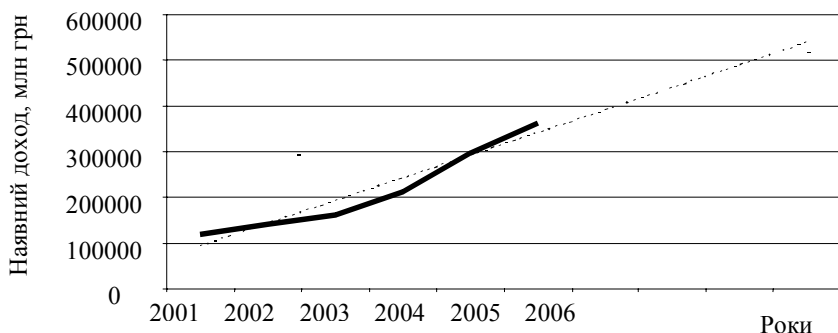

Рис. 1. Динаміка наявного доходу населення, млн грн

Давши оцінку взаємозалежності загальної чисельності населення від розміру наявного доходу (рис. 2), можна сказати, що за розрахунком у 2010 році чисельність буде становити 46,1 млн осіб на відміну від прогнозу Інституту демографії та соціальних досліджень, що прогнозують 44743,8 тис. осіб [4].

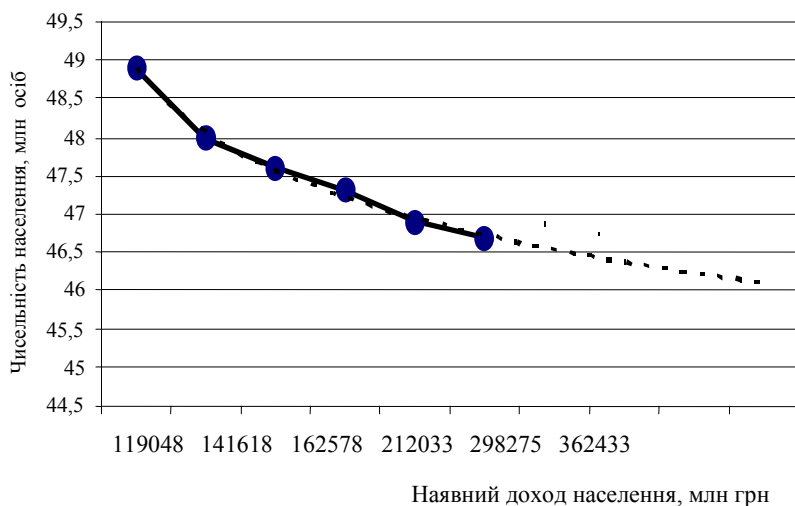

Рис. 2. Динаміка загальної чисельності населення України залежно від наявного доходу за період 2001—2006 рр., млн осіб

Відносні показники свідчать про зменшення кількості народжених, і якщо подивитися на 1940 рік, то кількість народжених на 1000 населення складала тоді 27,3 дитини, на початку 50-х років цей приріст дещо уповільнився і становив 22,8 дитини на 1000 населення, а у 1959 році був уже 20,4 дитини.

Таким чином, бачимо, що вже тоді репродуктивна поведінка населення вела до зниження народжуваності, а на початку 60-х років кількість народжених була уже в межах 19–16 дітей на 1000 населення [2].

За прогнозами зміни загального коефіцієнта народжуваності у 2050 році він складатиме 1,57. Якщо ж брати сумарний коефіцієнт народжуваності, то він також відбиває дану тенденцію [4].

При збереженні темпів росту наявного доходу населення можна спрогнозувати, що кількість народжених у 2010 році буде складати 460 тис. осіб (рис. 3). Ці розрахунки відрізняються від прогнозу Інституту демографії та соціальних досліджень.

У містах поширюватиметься одностітність, оскільки зростання вимог до стандартів життя не сприятиме реалізації бажаної орієнтації на дводітну сім'ю.

Наявність особистого господарства у сільських жителів стимулюватиме збільшення 2 — 3-дітних сімей.

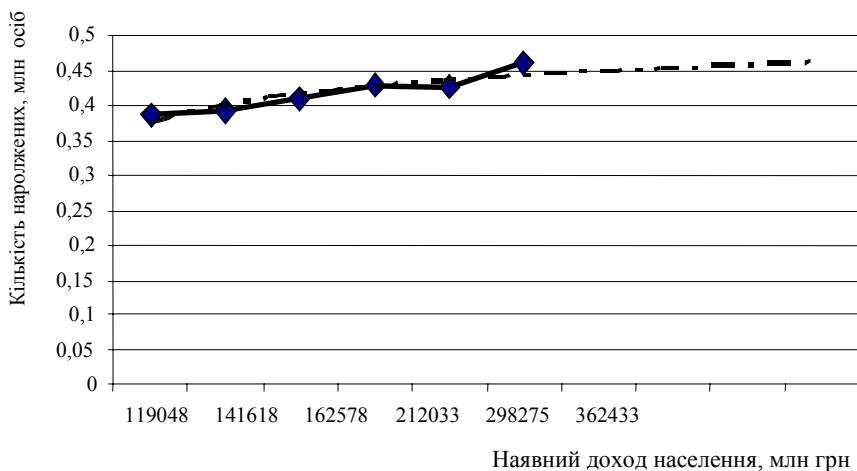

Рис. 3. Динаміка та прогноз кількості народжених залежно від наявного доходу за період 2001—2006 рр., млн осіб

Спостерігається масове поширення бездітності та одностатовості — дві третини сімей мають лише одну дитину. Середня кількість членів у сім'ї практично не змінюється з 1989 року і становить 3,2 особи (у містах — 3,1, селах — 3,4).

Практично не впливає на багатодітність такий економічний фактор, як потреба в робочих руках для селянських господарств та матеріальному забезпеченні в старості. Стрімке зниження рівня життя і утворення глибокого розриву між його стандартами та реальним рівнем призвели до того, що 80 % молодих подружніх пар віддає перевагу не дводітності, а створенню умов для забезпечення належного рівня доходів, близько двох третин — наявності окремої квартири.

Відомо, що навіть для простого відтворення населення потрібно, аби кожна жінка народила не менше 2,2 дитини, адже певний відсоток дітей помирає. На жаль, в середньому жінка в Україні народжує за своє життя лише 1,2 дитини. Передбачається, що значення сумарного коефіцієнту народжуваності не знизиться нижче 1. За більш оптимістичними даними відбудуватиметься плавне зростання і ймовірно досягнення рівня простого відтворення в 2050 р. [4].

Поглибилася деформація шлюбно-сімейних процесів, започаткованих ще у 60-х роках минулого століття. Поширилися такі явища, як відкладання шлюбів і народження дітей, безшлюбне материнство та соціальне сирітство, змінилася кількість зареєстрованих шлюбів (рівень шлюбності у 2004 році склав 5,9, у 2005 р. — 7,1, у 2006 році — 7,6), збільшилася кількість розлучень (рівень розлучуваності у 2004 році склав 3,6, у 2005 р. — 3,9, у 2006 році — 3,8) [3].

На противагу європейським стандартам в Україні протягом певного часу ще переважатимуть зареєстровані шлюби. Поширення офіційно не оформлених шлюбно-сімейних відносин відбуватиметься переважно у формі випробувального періоду перед реєстрацією шлюбу та створення сім'ї.

До 2015 року очікується стабілізація ситуації із шлюбністю на рівні 6—8 проміле, розлученості — 3,5 — 4. Унаслідок зменшення кількості зареєстрованих і поширення незареєстрованих шлюбів немає підстав сподіватися на досягнення високого рівня шлюбності у найближчий період.

Загальна кількість сімей зменшиться з 13,5 у 2001 році до 12,4 млн на початок 2015 року. Середня кількість членів сім'ї становитиме 3 — 3,1 особи, зокрема у селах — 3,4 — 3,5 особи [4]. Переважно через низьку народжуваність Україна за період 1993—2005 роки втратила понад 4 млн населення.

Вплив на рівень захворюваності і смертності може дати швидкий і помітний результат. Передбачається поступове зростання середньої очікуваної тривалості життя чоловіків до 66,2 а жінок — до 76,7 року, тобто на 4 і 2,5 роки відповідно. Підвищення тривалості життя пов'язується з поліпшенням санітарно-епідеміологічної та екологічної ситуації, насамперед із зниженням смертності від інфекцій і дії зовнішніх факторів. Щорічне її зниження лише на 1 % рівнозначне підвищенню очікуваної тривалості життя при народженні на 1,2 роки. Із збільшенням середнього віку померлих від хвороб системи кровообігу хоча б на 5 років (що може бути досягнуто з поліпшенням якості життя) тривалість життя при народженні зростає на 4,5, а в працездатному віці — на 4,4 року. Збільшення на 5 років середнього віку людей, померлих через куріння та зловживання алкоголем (передусім у результаті проведення ефективної роз'яснювальної програми, спрямованої на формування самозбережувальної поведінки населення), приведе до зростання середньої очікуваної тривалості життя на 6—7 років.

Викликає занепокоєння істотне відставання України від розвинутих європейських країн за цим показником. За даними ВООЗ, у 2002 році це відставання становило 5,5 % відповідних показників країн Центральної та Східної Європи і 10,9 — країн ЄС. Надлишкова передчасна смертність (у віці до 65 років) зумовлює втрату майже 11 років загальної тривалості життя, що на три роки більше, ніж у країнах Центральної та Східної Європи, і на шість років — ніж у країнах ЄС. Різниця у тривалості життя чоловіків і жінок в Україні перевищує 11 років, тоді як в економічно розвинутих країнах цей показник становить п'ять-шість років. Ризик смерті для чоловіків у віці 20—24 роки у 3,3 раза перевищує ризик для жінок, а ймовірність смерті у працездатному віці для чоловіка досягає 37 % [5].

За прогнозами найнижча тривалість життя досягне 57,3—58,2 роки для чоловіків і 68,6-68,3 роки для жінок в період 2010—2020 рр. Таке доволі песимістичне бачення ґрунтується на імовірному «сплеску» смертності від СНІД, який прогнозується в Україні фахівцями-епідеміологами. Зростає також рівень смертності від СНІД-асоційованих хвороб, передусім туберкульозу. Ці хвороби, основна смертність від якої припадає саме на молоді роки, можуть віднімати у населення 4,4—5,8 років життя. Проте, заходи Фонду боротьби з туберкульозом та СНІД, а також увага уряду України та суспільної громадськості до проблем відтворення населення залишають сподівання на більш оптимістичний перебіг подій [4].

Успіхи провідних світових країн у боротьбі з наслідками різних захворювань дають надію на більш високі прогностичні значення тривалості життя. Тому за прогнозом очікується зростання тривалості життя на кінець 2050 р. до 79,9 та 74,1 для жінок і чоловіків відповідно за позитивним варіантом.

Темпи зростання тривалості життя у чоловіків очікуються вищі, ніж у жінок. Це пов'язано з їх надсмертністю на сучасному етапі. Тому чоловіки мають більші резерви для поліпшення стану свого здоров'я у випадку успішної боротьби з зовнішніми причинами смерті (нещасними випадками, отруєннями, травмами тощо), оскільки саме вони грають суттєву роль у диференціації смертності за статтю, особливо в молодому та середньому віці. В 2006 р. тривалість життя чоловіків був нижчий за тривалість життя жінок на 11,6 р., тоді як у країнах Європи розрив складає 5—7 років. Тому на кінець 2050 р. за різними сценаріями передбачається аналогічне скорочення розриву до 5,5—8 років [4].

Враховуючи наведені факти, а також те, що попередні документи, покликані покращити ситуацію, втратили свою актуальність у нових умовах, Міністерство у справах сім'ї, молоді та спорту спільно з Інститутом демографії розробили нову Стратегію демографічного розвитку в період до 2015 року [1]. Основна її мета — поліпшення якісних характеристик життя громадян та оптимізація відтворення населення України. Цей документ складається з шести розділів, де висвітлено основні напрями, за якими вестиметься робота.

Насамперед Стратегією передбачено створення соціально-економічних передумов для всебічного розвитку сім'ї, повноцінного її функціонування та сприяння збільшенню народжуваності. У першу чергу планується звернути увагу на зміцнення шлюбу, запобігання його руйнуванню. Для цього потрібно зменшити кількість розлучень (це явище набуло сьогодні катастрофічних масштабів) та сформувати позитивну суспільну налаштованість на родинні цінності. Тому слід реформувати систему оплати праці з метою досягнення рівня, необхідного для повноцінного виховання дитини. Вдосконалюватиметься й житлова та податкова політика. Крім того, щомісячна допомога на дитину до трьох років поетапно збільшуватиметься, поки не досягне прожиткового мінімуму.

Основні завдання Стратегії з подолання негативних наслідків старіння — формування умов для реалізації творчого і трудового потенціалу громадян похилого віку та сприяння подовженню періоду самостійного незалежного життя в старості. Для цього вдос-

коналюватиметься мережа територіальних центрів соціального обслуговування престарілих, на підприємствах реалізуватиметься програма з професійної перепідготовки осіб передпенсійного віку, які бажають працювати надалі в іншій сфері. Також буде скоординовано зусилля центральних і місцевих органів виконавчої влади із захисту прав людей похилого віку, забезпечення безкоштовною кваліфікованою медичною допомогою.

Для виконання Стратегії необхідно, передусім забезпечити прийняття відповідної нормативно-правової бази. До того ж потрібно розробити чіткий механізм фінансування та координації державних програм з охорони здоров'я, освіти, підтримки мало-забезпечених сімей та сімей з дітьми, програми надання житлових субсидій, регулювання міграційних процесів, забезпечення молоді житлом тощо. На 2007 рік заплановано фінансування загальнодержавних програм і заходів стосовно молоді, жінок, сім'ї у розмірі 728955,4 тис. грн [6].

Таким чином, при проведенні статистичного аналізу та прогнозуванні показників відтворення, зміни чисельності та народжуваності була відмічена різниця із даними офіційної статистики. При збереженні тенденцій росту наявного доходу зменшення чисельності буде зменшуватися не такими швидкими темпами. Збільшення народжуваності та зменшення кількості розлучень також буде проходити за іншими тенденціями.

В якості подальшого напрямку дослідження необхідно дослідити та виявити чинники зміни показників відтворення населення України та Криму, провести оцінку зіставлення тенденцій розвитку цих даних.

Література

1. Стратегія демографічного розвитку в період до 2015 року, затв. постановою Кабінету Міністрів України 24 червня 2006 р. № 879.

2. *Стельмах Л.* Статеві-віковий склад населення: узагальнене відображення природного та міграційного руху людей. — www.ukrstat.gov.ua

3. Експрес-інформація Держкомстату України «Демографічна ситуація в Україні у 2006 році». — www.ukrstat.gov.ua

4. *Пирожков С. І., Шевчук П. Є.* Україна 2050: перспективи демографічного розвитку. Матеріали науково-практичного семінару Держкомстату України і Українського центру соціальних реформ за участю Інституту демографії та соціальних досліджень «Проблеми та перспективи демографічного розвитку України», 26 червня 2006 р.

5. Лібанова Е. М. Смертність населення в Україні: проблеми та перспективи. Матеріали науково-практичного семінару Держкомстату України і Українського центру соціальних реформ за участю Інституту демографії та соціальних досліджень «Проблеми та перспективи демографічного розвитку України», 26 червня 2006 р.

6. Закон Украины «О Государственном бюджете Украины на 2007 год» от 19.12.2006 № 89-V.

Стаття надійшла до редакції 06.04.2007

УДК 331.101.262:316.343.654

С. М. Гріневська, м. н. с.,
Інститут економіки промисловості НАН України

ПРОЦЕСИ ФОРМУВАННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ: САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ ТА РЕАЛЬНІСТЬ

АНОТАЦІЯ. Висвітлені процеси формування соціально орієнтованої економіки і пов'язані з ними питання формування середнього класу, який є соціальною основою економічно ефективного суспільства.

КЛЮЧОВІ СЛОВА. Соціально орієнтована економіка, людський капітал, середній клас.

Процеси формування соціально орієнтованої економіки України пов'язані зі стратегічними пріоритетами розвитку держави, які посилюють роль людини в економіці. Людина є власником людського капіталу — головної складової суспільного капіталу постіндустріальної економіки і плідне використання цього капіталу приводить до підвищення добробуту людини, що зумовлює формування середнього класу, який є соціальною основою економічно ефективного суспільства.

Середній клас — це економічно ініціативна частина громадян, які мають достатній рівень матеріального забезпечення і характеризується здатністю заробляти на життя власною працею, виконанням стабілізуючої функції у суспільстві і прагненням уникати соціальних конфліктів, економічною зацікавленістю у розвитку держави, усвідомлюють свої економічні інтереси і активно діють заради їх реалізації.

Формування середнього класу створює соціальні підвалини соціально орієнтованого, демократичного суспільства та сприяє розвитку і нагромадженню головного чинника економічного розвитку — людського капіталу. Середній клас — це значна соціальна група людей, з відповідним рівнем добробуту, освітнім, інтелектуальним,